

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆՈՒՄ 1921-1945 ԹԹ.**

Բանալի բառեր – իրանահայ համայնք, հայկական կուսակցություններ, խորհրդային իշխանություններ, քրդական շարժում, իրանական իշխանություններ

XIX դարի վերջից իրանահայ համայնքում հասարակական-քաղաքական կյանքն սկսեց աշխուժանալ, հրապարակ եկան հայկական կուսակցությունները: 1890-ական թվականներից Հայ հեղափոխական դաշնակցություն (ՀՅԴ) կուսակցության տեղական կոմիտեները հիմնվեցին նախ Ատրպատականում (Թավրիզ, Մակու, Սալմաստ, Խոյ, Ուրմիա, Ղարադաղ), այնուհետև՝ Գիլանում (Էնզելի, Ռաշտ, Աստարա), Մազանդարանում, ապա՝ Թեհրանում, Նոր Ջուղայում, Մարաղայում, Համադանում, Ղազվինում և այլուր: Թավրիզում, Ռաշտում, Թեհրանում և այլ վայրերում ի հայտ եկան նաև Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան (ՄԴՀԿ) կուսակցության կոմիտեներ: Պայքարն այդ կուսակցությունների միջև հատկապես ցայտուն էր Թավրիզում, որի Լիլավա թաղամասում գերիշխում էին դաշնակցականները, իսկ Ղալան մեծ մասամբ հնչակյան էր: Ռամկավար ազատականները, լինելով արևմտահայ ունևոր խավի ներկայացուցիչներ, չկարողացան կայուն դիրքեր գրավել իրանահայերի շրջանում¹:

1921-1945 թթ. Իրանում գործող հայկական նշված երեք հիմնական կուսակցությունների պատմությունն անաչառ և համակողմանի ներկայացնելու համար ստորև վերլուծենք նրանց գործունեությունն առանձին-առանձին:

Իրանում դաշնակցականների կուսակցական աշխատանքն ուժեղացավ հատկապես 1921 թ., երբ փետրվարյան ապստամբության և Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության պարտությունից հետո հազարավոր տարագիրների հետ Թավրիզում ապաստան գտան Հայաստանի առաջին Հանրապետության բազմաթիվ պետական, կուսակցական, ռազմական, հասարակական գործիչներ՝ ՀՀ Բյուրո կառավարության անդամները, «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն»՝ իր ղեկավարներով ու բոլոր անդամներով, Լեռնահայաստանի կառավարության և Հայաստանի խորհրդարանի անդամները՝ Հովհաննես Քաջազնունին, Սիմոն Վրացյանը, Համո Օհանջանյանը, Ռուբեն Տեր-Մի-

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 713, **Մարտիրոսյան Հ.**, Իրանահայ գաղութի պատմություն, Երևան, 2007, էջ 154:

նայանք, Կարո Սասունին, Համբարձում Տերտերյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Ավետիք Սահակյանը (Հայր Աբրահամ), Վահան Մինախորյանը (Էսէռ), Արշամ Խոնդկարյանը (Էսէռ), Արշալույս Աստվածատրյանը և այլք: Մեծ թիվ էին կազմում նաև հայ մտավորականները՝ ուսուցիչները, բժիշկները, խմբագիրները, փաստաբանները և այլք:

1921 թ. կեսերին Թավրիզի դաշնակցական կազմակերպության մեջ տեղի ունեցան գաղափարական լուրջ խմորումներ, որոնցում ներգրավվեց նաև «Մինարեթ» թերթի խմբագրությունը: Թերթն ի վերջո հրաժարվեց հակախորհրդային ուղղվածությունից, աստիճանաբար դուրս եկավ ՀՅԴ-ի ազդեցությունից և դարձավ անկախ:

ՀՅԴ գերագույն մարմինը, որը 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո փոխարինել էր ՀՅԴ բյուրոյին, ժամանակավոր նստավայր Բուխարեստից խորհուրդ տվեց Թավրիզում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն ինքնալուծարվել: Հոկտեմբերի 11-ին այն լուծարքի ենթարկվեց՝ վարչապետ Ս. Վրացյանին նախապես լիազորելով կազմել երեք-հինգ հոգուց բաղկացած նախարարների խորհուրդ՝ գլխավորապես տարագրության գործերը հսկելու համար: Նույն օրը հիմնված նախարարների խորհրդի կազմում էին Ս. Վրացյանը, Հ. Տեր-Հակոբյանը և Վ. Մինախորյանը: Հոկտեմբերի 14-ին Ս. Վրացյանը մեկնեց արտասահման և նախարարների խորհրդում մնացին երկու հոգի, որոնք իրենց գործունեությունը շարունակեցին մինչև 1923 թ. սեպտեմբերի 24-ը, այն է՝ կառավարության վերջնական լուծարումը¹:

Թավրիզում վտարանդի դաշնակցականները հիմնեցին կուսակցության երկրորդ «Նաիրի» կոչվող կենտրոնական կոմիտեն², որի գործունեությունը հայտնի է «նաիրյան շարժում» անունով: Իրանի կուսակցական կազմակերպությունը հանձն առավ կուսակցության կապի միջոց ծառայել Խորհրդային Հայաստանի (Երևանի) դաշնակցական ընդհատակյա կենտրոնական կոմիտեի³ և Փարիզում գտնվող ՀՅԴ բյուրոյի միջև: Թավրիզի և Երևանի կազմակերպությունների միջև գոյություն ուներ նաև անմիջական կապ, որն անցնում էր Քարազուլի-Նախիջևանով: Թավրիզը ձգտում էր նոր ուղիներ բացել

¹ Տե՛ս **Քաղաքապետի Էդ.**, Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 1. Հայ-իրանական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և իրանահայ գաղութների առաջացումն ու զարգացումը, Թեհրան-Տորոնտո-Երևան, 2012, էջ 433-434:

² Մինչև 1911 թ. ՀՅԴ-ն Իրանում ուներ մեկ կենտրոնական կոմիտե՝ «Վրեժ» անվանմամբ, որի պաշտոնաթերթն էր «Այգ» շաբաթաթերթը:

³ Խորհրդային Հայաստանում դաշնակցությունն իր ընդհատակյա գործունեությունը շարունակեց մինչև 1933 թ., երբ ՀՅԴ 12-րդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովը պաշտոնապես լուծարեց այն:

խուսափելու համար կապավորների հնարավոր ձախողումից¹:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն ակնդետ հետևում էր Թավրիզի դաշնակցականների գործունեությանը և փորձում հնարավորինս շուտ նրանց հեռացնել Խորհրդային Հայաստանի սահմանակից երկրից: Թեև իրանական իշխանություններն ընդհանուր առմամբ հանդուրժողաբար և ըմբռնումով էին վերաբերվում փախստական հայ ղեկավար գործիչներին և մտավորականներին, սակայն Մոսկվայից և Երևանից հղած նոտաների ազդեցության ներքո սկսել էին անհանգստանալ և եկվորներին հասկացնել տալ, որ իրենց երկրում այլևս անցանկալի է նրանց ներկայությունը: Նույնիսկ Ատրպատականի նահանգապետից մի քանի անգամ նախազգուշացում ստացան: Իբրև այդ ամենի հետևանք՝ հայ գործիչների և մտավորականների հոսքն արագացավ Թավրիզից դեպի այլ վայրեր: Մեկնում էին առավել վտանգված քաղաքական գործիչները, այնուհետև՝ մյուս մտավորականները:

Թավրիզում մնացին մտավորականների և գործիչների մի փոքր խումբ և մի քանի հարյուր շարքային տարագիրներ: Տարիների համառ աշխատանքով նրանք հաղթահարեցին տնտեսական և այլ դժվարություններ: Քաղաքում սկսեց գործել հայկական գիմնազիա, հրատարակվեցին թերթեր, կազմակերպվեցին դասընթացներ, հիմնվեցին արհեստանոցներ, բացվեցին խանութներ: Այդ ամենի շնորհիվ կենդանություն ստացավ հայոց կյանքը:

Ադրբեջանում, Հայաստանում և Վրաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչությանը կից ինֆորմացիոն բաժնի 1922 թ. բյուլետենից տեղեկանում ենք, որ այդ թվականին Թավրիզում ուժեղ պայքար է մղվել դաշնակցական բյուրոյականների և աշխատավորականների խմբի միջև²: Վերջիններս դաշնակցություն կուսակցության «ձախ» հոսանքի ներկայացուցիչներն էին: Այդ «ընդդիմությունը» կուսակցության ղեկավարության դեմ հանդես էր գալիս որոշ քննադատությամբ՝ բուն նպատակ ունենալով խորհրդային իշխանության ճնշումների պայմաններում լեզալության հասնել³:

1923 թվականին Թավրիզում հիմնադրվեց ՀՅԴ քարոզչության դպրոցը⁴:

Անդրե Ամուրյանի անտիպ հուշագրությունում ներկայացված են 1920-ական թվականների առաջին կեսին դաշնակցության խորհրդային իշխանությունների նկատմամբ չեզոք ընդդիմադրի կեցվածք որդեգրելու մանրամասները: Դա միայն գաղափարական պայքար էր. կարմիր բանակը որոշ

¹ Տե՛ս ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտընթերցումներում (1920-ական թվականներ) (փաստաթղթերի ժողովածու), պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյանի խմբ., Երևան, 2016, էջ 8:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 162, թ. 97:

³ Տե՛ս ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտընթերցումներում (1920-ական թվականներ), էջ 31:

⁴ Տե՛ս **Գեորգեան Կ.**, Ամենուն տարեգիրքը 1958, Ե տարի, Պեյրութ, 1957, էջ 524:

չափով ապահովում էր Հայաստանի հայության ֆիզիկական գոյությունը: Դաշնակցությունը դեմ էր ապստամբությանը¹:

ՀՀԴ Իրանական Ատրպատականի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Սամսոն Խան Թադևոսյանի համոզմամբ՝ Իրանի դաշնակցական կազմակերպությունների շարքում Սալմաստը զբաղեցնում էր պատվավոր տեղ, որի համեմատ Ուրմիայի դաշնակցականները թույլ էին և սակավաթիվ²: Իրանի հարավային և կենտրոնական տարածաշրջանների կուսակցական մարմինները ենթարկվում էին Թեհրանի «Շահաստան» կենտրոնական կոմիտեին³: Նոր Ջուղայում դաշնակցությունն իր կազմակերպության հիմքը դրեց 1898 թ.: Ժամանակի ընթացքում այդտեղի դաշնակցական կազմն ստվարացավ՝ տարածվելով նաև Փերիայի և Չհարմհալի գյուղերում⁴:

1934 թ. Նոր Ջուղայում արդեն հիմնվել էր «Կամուրջ» անունը կրող դաշնակցական կոմիտեն, որը սահմանափակ թվով շարքայիներ ուներ: Իսկ Չհարմհալի և Փերիայի գյուղական շրջանների հայությունն անկազմակերպ էր: ՀՅԴ բյուրոն, նկատի ունենալով այդ վիճակը, որոշեց Սպահանը դարձնել մեկուսի կոմիտե:

Փերիայում կուսակցական աշխատանքներն ընթանում էին դանդաղ, իսկ Չհարմհալում հաջողվեց ունենալ բավարար թվով անդամներ, 1936 թ. հունիսին հրավիրել ներկայացուցչական ժողով՝ մասնակցությամբ մեկուսի կոմիտեի ներկայացուցիչ Թ. Թադևոսյանի, և ընտրել «Շամբ» անդրանիկ կոմիտեն: Ներկայացուցչական ժողովը, հաշվի առնելով այդ կոմիտեի բազմանդամությունը և գյուղերի հեռավորության հանգամանքը, այն բաժանեց երկու՝ «Շամբ» և «Հովիտ» կոմիտեների: 1939 թ. գումարվեցին դրանց ներկայացուցչական ժողովները՝ մասնակցությամբ մեկուսի կոմիտեի ներկայացուցիչ:

«Չհարմհալի ուսումնասիրաց միությունը» ՀՅԴ հիմնական օրրաններից էր Իրանում: Բացի ՀՅԴ-ից՝ այլ կուսակցությունների չի հաջողվել կազմակերպական աշխատանք կատարել Չհարմհալում, թեև ռամկավար և կոմունիստական կուսակցություններին հարող անհատներ եղել են:

Կուսակցությունը գավառահայ կյանքում մեծ դեր խաղաց. տեղ գրավելով գյուղական ազգային և հասարակական գործերի առաջին շարքերում՝ գավառցի կուսակցականը տեղի երիտասարդությանը ձերբագատեց ճորտի հոգեբանությունից, նրա մտածմունքների գլխավոր առանցքը դարձրեց դպրոցի և նոր սերնդի դաստիարակության հիմնախնդիրները: Կուսակցու-

¹ Տե՛ս **Տեր-Օհանեան Ա. (Ամուրեան Ա.)**, «Կեանքի էջեր», Յուշերս (անտիպ) մանկութիւնից մինչև 1936, Թեհրան, 1978, էջ 152:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 131, թ. 82:

³ Տե՛ս **Գեորգեան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 526:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 526-527:

թյան ներկայությունը գավառում հասարակական և մշակութային կյանքի վերելքի միջոց ու խթան էր¹:

Փերիայում կուսակցական լուրջ աշխատանք է տարվում 1936 թ. հետո²: ՀՅԴ կուսակցությունը 1939 թ. ուներ նաև իր առանձին գրադարանը՝ «Ըաֆֆի» անունով: Դաշնակցությունը բեղուն գործունեություն ծավալեց նաև Ռաշտի և Փեհլևիի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում³:

Խորհրդային հատուկ ծառայություններն Իրանում անընդհատ պայքարում էին դաշնակցականների ազդեցության և նրանց քաղաքական գործունեության դեմ: Անդրե Ամուրյանը, վկայակոչելով բոլշևիկների հետախուզական և լրտեսական գործունեության ծավալումը, ինքնապաշտպանության ու ապահովության տեսանկյունից դաշնակցության համար կարևորում է նման միջոցներ կիրառելու անհրաժեշտությունը⁴: Հետագայում ՀՅԴ հետախուզությունը Թավրիզում հենց Ա. Ամուրյանն էր վարում:

ՀՀԴ պառակտման ուղղությամբ խորհրդային իշխանության գործադրած ջանքերն արտացոլող արխիվային փաստաթղթերը լայնածավալ տեղեկություններ են հաղորդում այդ պայքարում օգտագործված միջոցների վերաբերյալ: 1923 թ. սեպտեմբերի 24-ին Ատրպատականում ՀՍԽՀ նախկին ներկայացուցիչ Գարագաշը նույնաբովանդակ գրություն էր հղել Խորհրդային Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովին, իսկ պատճենը՝ Անդրկովկասյան Արտակարգ հանձնաժողովին: Փաստաթուղթն ամբողջովին համեմված է այդ կուսակցության հասցեին ուղղված գավեշտի հասնող հերյուրանքներով⁵:

Թեհրանում Հայկական գործերի գծով քարտուղար Ս. Առաքելյանը 1925 թ. օգոստոսի 18-ին Ս. Կ. Պաստուխովին (Մոսկվա), Ս. Համբարձումյանին (Երևան) և Ա. Հովհաննիսյանին (Երևան) հղած գրությամբ հայտնում է դաշնակցության կազմալուծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների մասին⁶:

«Մենակ» ծածկանվամբ հանդես եկած Ե. Իշխանյանի՝ ՀՅԴ բյուրոյին ուղղված 1927 թ. օգոստոսի 7-ի գրությունը լույս է սփռում Մակուում, Խոյում, Սալմաստում և հատկապես Ուրմիայում բոլշևիկների ծավալած աշխատանքների վրա: Նրանք ունեին իրենց գործակալները, որոնք առևտրական գործերով լինում էին Իրանական Քրդստանում: Բոլշևիկների նպատակն էր

¹ Տե՛ս **Սարեան Ա.**, Պատմութիւն Չարմահալ գաւառի, Թեհրան, 1980, էջ 620-621:

² Տե՛ս **Բաղդասարյան Էդ.**, նշվ. աշխ., հ. 5, Իրանահայ գավառները, գիրք Ա, Թեհրան-Տորոնտո-Երևան, 2012, էջ 422:

³ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», առաջին տարի, Թեհրան, 1927, էջ 75-76, 84-85:

⁴ Տե՛ս **Տէր-Օհանէան Ա. (Ամուրեան Ա.)**, նշվ. աշխ., էջ 325:

⁵ Առավել մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 211, թ. 1-3:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 362, թ. 48-49:

Իրանի տարածքում ստեղծել «Կարմիր Քրդստան»՝ ընդդեմ Անգլիայի, Թուրքիայի և Իրանի¹:

Խորհրդային չեկիստ Գ. Ս. Աղաբեկովի «Չեկիստի գրառումները» վերտառությամբ աշխատությունը՝ հրատարակված 1930 թ. Փարիզում, ասպարեզ է հանում ԽՍՀՄ Պետական քաղաքական վարչության գործողությունների ամբողջ գունապնակը: Այն առաջադրանք էր ստացել քայքայել ՀՅԴ-ն, շարքայիններին կտրել վերիններից և շրջել խորհրդային իշխանության կողմը:

Թավրիզի դաշնակցականների և ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի (Երևան) միջև նամակագրությունը կատարվում էր փոստով: Երկու կողմերի նամակները քիմիական թանաքով էին գաղտնագրված: Աղաբեկովի գրառումներից տեղեկանում ենք, որ դաշնակցականների գաղտնագրերը և քիմիական թանաքի բաղադրությունը հայտնի էին Պետքաղվարչությանը: Ամեն գնով ձեռք բերված նամակներից նրանք իրագեկվում էին, թե դաշնակցությունն ում և ինչ նպատակով էր գաղտնի գրություն ուղարկում Խորհրդային Հայաստան: Դրանք մանրամասն տեղեկություններ էին հաղորդում Արարատի շրջանում թուրքերի դեմ ծավալված քրդական շարժման մեջ ՀՅԴ անդամների դերի և մասնակցության մասին²:

Քրդական շարժման հետ կապվելն ու տարբեր միջոցներով նրան օգնելը դաշնակցության համար ազգային նշանակություն ունեին: Կուսակցությունը քրդական ապստամբության հաղթանակի միջոցով Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հույսեր էր փայփայում:

Արարատի քրդերի ապստամբության առնչությամբ Ա. Ամուրյանը փաստում է, որ ՀՅԴ-ն որպես հրահանգիչ այնտեղ էր ուղարկել Արտաշես Մուրադյանին³, որի հետ կապն իրականացվում էր Սալմաստից՝ Մամվել Մեսրոպյանի միջոցով: Վերջինս, Թավրիզ գալով, Արարատի անցուդարձերի վերաբերյալ նոր և արժանահավատ տեղեկություններ էր հաղորդում, որոնք Ա. Տեր-Օհանյանը վկայել է իր հուշագրության մեջ: Տեղեկանում ենք, որ Թուրքիան մեծ գումարներ էր ծախսում գորքի համար, սակայն չէր կարողանում պաշարել Արարատը. քրդերը լավ էին կռվում, իսկ ՀՅԴ-ն օժանդակում էր նրանց դրամով, գրականությամբ և խորհրդատվությամբ⁴:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 7, գ. 131, թ. 193:

² Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատասխանատու խմբագիր և կազմող՝ պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյան, Երևան, 1999, էջ 319-321:

³ Ա. Տեր-Օհանյանի հուշագրության մեջ Մուրադյան ազգանվան փոխարեն, ամենայն հավանականությամբ վրիպակի պատճառով, Մելքոնյան է նշվում (տե՛ս **Տեր-Օհանեան Ա. (Ամուրեան Ա.)**, նշվ. աշխ., էջ 326): Սակայն ակնհայտ է, որ հեղինակը նկատի ունի դաշնակցական Արտաշես Մուրադյանին:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 326-327:

Թուրքական և բոլշևիկյան իշխանությունները ճնշում էին գործադրում իրանական իշխանությունների վրա՝ մեղադրելով նրանց, որ թույլ են տվել ու աջակցել քուրդ և հայ հեղափոխականներին ամրանալ Արարատում և հենարան դառնալ թուրքերի ու բոլշևիկների դեմ գործելու համար: Նրանք պահանջում էին ձերբակալել և հեռացնել դաշնակցական առաջնորդներին, ճնշել ու ոչնչացնել Արարատին սահմանամերձ քրդերին, արգելել հայերին վերահաստատվելու Ուրմիայում, Մակուում ու Մալմաստում և այլն¹:

Իրանական կառավարությունը կարգադրեց Թավրիզի դաշնակցականներին խուզարկել ու բանտարկել և վերահսկողություն սահմանել նրանց նկատմամբ: Իրանի պալատական նախարար Թեյմուրթաշը Թավրիզի դաշնակցականներից պահանջեց դադարեցնել քրդերի հետ գործակցությունը և հայտարարեց, որ Իրանը պետք է Թուրքիային զիջի Փոքր Մասիսը²:

Ստեղծված իրավիճակը ծանր կացություն էր ստեղծել Ատրպատականի հայության, հատկապես դաշնակցության գոյության համար. Մալմաստի և Ուրմիայի գաղթականների դրությունը բարդացավ: Այդ գավառներից, ինչպես նաև Ղարադաղից աչքի ընկնող դաշնակցականներ արքուրվեցին³: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի վկայությամբ՝ Ատրպատականում ծավալված այդ իրողություններն առաջ բերեցին քրդերի հետ դաշնակցականների գործակցության վերաքննության հարցը (գոնե Իրանի տարածքում): ՀՅԴ Բյուրոն, քննարկելով ստեղծված իրադրությունն ու դիմումները, որոշեց շարունակել Արարատին օգնություն տրամադրել հետևյալ կերպ՝ Իրանի հայությունը, այդ թվում դաշնակցականները, չպետք է աջակցեին քրդական խնդրին, իսկ Բյուրոն պետք է շարունակեր Թուրքիայի սահմաններում օժանդակել քրդերին՝ ամբողջ պատասխանատվությունը վերցնելով իր վրա⁴:

Իրանահայության ազգային-քաղաքական կյանքում, սկսած 1920-ական թվականներից, ՀՅԴ-ն գրեթե մենաշնորհ իրավիճակ ուներ, իսկ երբ խորհրդային զորքերը մտան Իրան, Ատրպատականում և Թեհրանի շրջանում այն հայտնվեց քաղաքականապես ոչ նպաստավոր պայմաններում: Հետագայում ՀՅԴ-ն որոշ չափով վերականգնեց իր ազդեցությունը⁵:

ՀՅԴ բյուրոյի կողմից նշանակված Իրանի քաղաքական մարմինը Մրգաստանի շրջանը (Իրանի կենտրոնական տարածաշրջան, այդ թվում՝ Թեհրան) ճանաչեց որպես կենտրոնական կոմիտե: Վերջինս իր 1942 թ. օգոստոսի 1-ի շրջաբերականով այդ մասին իրազեկեց շրջանի բոլոր կոմիտեներին, ենթակոմիտեներին և խմբերին⁶: 1940-ական թվականների սկզբին

¹ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 10:

² Տե՛ս **Տեր-Օհանեան Ա. (Ամուրեան Ա.)**, նշվ. աշխ., էջ 327:

³ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 11 և շրջ.:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս **Դալլաքյան Կ.**, Հայ Միությունի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, 2004, էջ 197:

⁶ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 301, թ. 2-3:

Բենյանի (Նոր Ջուղայի գյուղական շրջաններ) և ՀՅԴ Իրանի քաղաքական մարմնի միջև կապը թույլ էր: Քաղմարմնի և մյուս շրջանների միջև հաստատված բնականոն հարաբերություններից պարզ է դառնում, որ բոլորը լծված էին աշխատանքի¹:

Իրանի՝ 1943 թ. փետրվար-մարտ ամիսների քաղաքական անցուդարձերը ներկայացնող արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ բնականոն իրավիճակ էր տիրում ոչ միայն երկրի կենտրոնական և հարավային տարածաշրջաններում, որտեղ առավելապես զգալի էր բրիտանական և ամերիկյան ներկայությունը, այլև հյուսիսային տարածաշրջանում, որը բացառապես խորհրդային իշխանության ազդեցության գոտի էր: Խորհրդային իշխանությունները պաշտոնապես չէին ճանաչում դաշնակցականների գոյությունը, բայց և չէին հալածում: Իսկ Իրանի իշխանությունների և մտավորականության վերաբերմունքը հայության նկատմամբ վատ չէր. նրանք շարունակում էին վայելել հյուրընկալ երկրի բարյացակամությունը: Իրանում գործող ոչ մի ուժ դաշնակցականների դեմ հալածանք չէր գործադրում՝ ոչ չիբրև ազգության և ոչ չիբրև կուսակցության²: Սակայն մի քանի ամիս անց՝ 1943 թ. նոյեմբերի 16-ին, Թեհրանում ձերբակալվեց Անդրե Ամուրյանը: Մեկ ամիս անց՝ դեկտեմբերի 16-ին, Թավրիզում ձերբակալեցին Խաչատուր Գրիգորյանին և ուղարկեցին Ռաշտ³: 1944 թ. խորհրդային իշխանությունների պահանջով Իրանում տեղի ունեցան դաշնակցականների լայնածավալ ձերբակալություններ և առևանգումներ: Կուսակցական գաղափարների համար նրանք ենթարկվում էին հալածանքների⁴:

1944 թ. մարտի 21-ին Մրգաստանի շրջանում կայացան ՀՅԴ Իրանի Քաղմարմնի նախագահի, կուսակցության Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեի, Ոսկանապատի (Աբադան) և Կամուրջի (Սպահան) մեկուսի կոմիտեների ներկայացուցիչների առաջին հանդիպումը և խորհրդակցական ժողովը⁵: 1944 թ. մարտի 24-ին ՀՅԴ բյուրոյին հղած կուսակցության Իրանի Քաղմարմնի և Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեի գրությունից տեղեկանում ենք, որ խորհրդակցական ժողովը նպատակահարմար էր գտել պահպանել ՀՅԴ այդ երկու օրգանների՝ մեկ մարմին կազմելու կարգավիճակը՝ ներքին և արտաքին աշխատանքներ վարելու համար⁶:

Հայ հեղափոխական դաշնակցության Իրանի կենտրոնական կոմիտեները, կոմիտեներն ու ենթակոմիտեները, կազմակերպական առումով գորեղանալով, կրթական-հասարակական լայն գործունեություն ծավալեցին, հիմ-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 146, թ. 12:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 305, թ. 1-2 և 5:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 297, թ. 14-15:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 310, թ. 1-1 շրջ., 5: Տե՛ս նաև՝ նույն տեղում, գ. 146, թ. 16-16 շրջ.:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 311, թ. 3:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 311, թ. 1:

նադրեցին մշակութային միություններ, կրթօջախներ, ծավալեցին հրատարակչական գործունեություն՝ հրատարակելով «Այգ» (Թավրիզ, 1912-1922), «Նոր կյանք» (Թեհրան, 1922-1927), «Այգ» (Թեհրան, 1930), «Ալիք» (Թեհրան, 1931 թվականից ցայսօր) թերթերը, «Լույս» ամսագիրը (Թեհրան, 1943-1944), «Նավասարդ» հանդեսը (Թեհրան, 1937-1939) և այլն¹:

Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը Իրանում առաջին մասնաճյուղ հիմնեց Թավրիզում 1891 թ. հունվարի 5-ին², այնուհետև նաև Թեհրանում, Ղազվինում, Էնզելիում, Ռաշտում, Արդաբիլում, Մարաղայում, Խոյում և Սալմաստում³:

ՄԴՀԿ-ի Թավրիզի մասնաճյուղի պաշտոնաթերթը «Զանգն» էր, որը լույս է ընծայվել 1909-1922 թթ.⁴: Սկսած 1921 թվականից՝ այն քարոզում էր բոլշևիկյան գաղափարները՝ իրենց համարելով վերջիններիս համակիրներ:

1922 թ. մարտի 22-ին ՄԴՀԿ-ի Թեհրանի մասնաճյուղը պաշտոնապես հայտարարվեց կազմալուծված, որը վերականգնվեց 1922 թ. մարտի 30-ին կայացած ընդհանուր ժողովում⁵:

1923 թ. փետրվարի 5-ի կոմիստերնի որոշմամբ ԽՍՀՄ տարածքում գործող հնչակյան կուսակցության մասնաճյուղերը լուծարվեցին: Սակայն սփյուռքում, այդ թվում Իրանում, այն շարունակեց իր գործունեությունը⁶:

1924 թ. իրանական իշխանությունները, ուժեղացնելով բռնաճնշումները հնչակյան կուսակցության դեմ, ձեռքարկեցին Թավրիզի մասնաճյուղի շուրջ 35 ակտիվ հնչակյանների, իսկ մնացյալներից շատերը, վախենալով հալածանքներից, հեռացան այնտեղից, և մասնաճյուղը փաստացի կազմալուծվեց: Հնչակյան կուսակցության Թավրիզի մասնաճյուղի ղեկավար Վահան Ղուկասյանի՝ 1944 թ. դեկտեմբերին Գլխավոր հյուպատոսարան ուղղած դիմումից պարզ է դառնում, որ անկումից հետո Թավրիզում մնացած հնչակյանները շարունակել են աշխատել ընդհատակյա⁷: Կուսակցության Թեհրանի մասնաճյուղի ջանքերով 1925 թ. հունվարի 1-ին այդտեղ պաշտոնապես բացվեց «Արևելք» գրադարան-ընթերցասրահը⁸:

¹ Տե՛ս **Բաղդասարյան Էդ.**, նշվ. աշխ., հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, Թեհրան-Տորոնտո-Երևան, 2012, էջ 179-180:

² Ըստ մեկ այլ տեղեկության՝ ՄԴՀԿ-ի Թավրիզի մասնաճյուղը հիմնադրվել է 1889 թ. (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 22, թ. 11):

³ Տե՛ս **Բաղդասարյան Էդ.**, նշվ. աշխ., հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 88-90:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 22, թ. 19:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 154, թ. 11, 29:

⁶ Տե՛ս **Բաղդասարյան Էդ.**, նշվ. աշխ., հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 86:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 16, թ. 10:

⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 49, թ. 9:

1925 թ. Իրանում կար ՄԴՀԿ-ի մեկ գործադիր կոմիտե¹, որը գտնվում էր Թավրիզում՝ միավորելով կուսակցության իրանյան բոլոր 15 մասնաճյուղերը: Տեղական մասնաճյուղերի մեջ միավորվում էին խմբերը, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 10-20 կուսակցական անդամից՝ համապատասխան տեղական պահանջներին, տարածքի մեծությանը, հեռավորությանը և այլն: Խմբերը սեփական կնիք ունենալու իրավունք չունեին: Մասնաճյուղը միավորում էր 30-1000 կուսակցական անդամ²:

Իրանում հնչակյան կուսակցության ականավոր գործիչներից էր Գրիգոր Եղիկյանը, ով ՄԴՀԿ-ի իրանյան մասնաճյուղերի պատասխանատուն էր: Սակայն 1938 թ. նա հեռացվեց այդ կուսակցությունից³:

1939 թ. բռնկված պատերազմի պատճառով հնչակյան կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ղեկավարները Փարիզից տեղափոխվեցին ԱՄՆ և մինչև 1945 թ. այնտեղ էին գտնվում: 1941 թվականից ՄԴՀԿ-ի Իրանի կոմիտեն Կենտրոնական կոմիտեի հետ որևէ կապ չունեի⁴: Երբ Կարմիր բանակը մուտք գործեց Իրան, հնչակյանները վերսկսեցին իրենց գործունեությունը: Այդ ընթացքում նրանք խորհրդային ազդեցության ամրապնդմանն ուղղված աշխատանքներ էին իրականացնում տեղի հայ հասարակության մեջ, մասնակցում Իրանի Մեջլիսի 14-րդ գումարման ընտրություններին, ԽՍՀՄ պաշտպանության ֆոնդի օգտին գումարներ էին հանգանակում և այլն⁵:

ՄԴՀԿ-ն իր առջև նպատակ էր դրել ամեն կերպ աջակցել Խորհրդային Միության ազդեցության ուժեղացմանն Իրանում, պայքարել հակախորհրդային տարրերի դեմ, ակտիվ մասնակցել երկրի քաղաքական կյանքին, ամեն կերպ օժանդակել Իրանում ժողովրդավարական կարգերի հաստատմանը, նպաստել Իրանի բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների դասակարգային գիտակցության զարգացմանը, աջակցել արհմիությունների հզորացմանը և այլն: Առաջադրած խնդիրների իրագործման համար կուսակցությունը վերականգնեց իր կազմակերպությունները տարբեր քաղաքներում⁶:

1945 թ. Թավրիզի հյուպատոսական տարածաշրջանում ՄԴՀԿ-ին անդամագրված հայերի թիվը հասնում էր 100-ի (Թավրիզում՝ 40-ի, Մարաղայում՝

¹ Գործադիր կոմիտեները բաղկացած էին 5-7 անդամից: Ղեկավարում էին շրջանի կուսակցական բոլոր գործերը, պահպանում էին կապը կենտրոնական մարմնի հետ, կազմակերպում քարոզչական աշխատանք, պարբերականների հրատարակում և վարում քաղաքական ու կուսակցական կազմակերպական բոլոր աշխատանքները (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 22, թ. 22):

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 22, թ. 22:

³ Տե՛ս **Բաղդասարյան Էդ.**, նշվ. աշխ., հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 104-105, 107:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 16, թ. 13:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 11:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 16, թ. 12:

60-ի): Այդ ժամանակ այն քաղաքական ուժ չէր ներկայացնում, համակիրներ չունէր և ի վիճակի չէր կատարել հասարակական-քաղաքական աշխատանքներ¹:

1921 թ. հոկտեմբերի 1-ին Սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը², Ազատական կուսակցությունը (նախկին վերակազմյալ հնչակյանները), Հայ ժողովրդական կուսակցության³՝ արտասահմանում գտնվող անդամները և այլ խմբավորումներ միավորվեցին՝ կազմելով Ռամկավար ազատական կուսակցությունը (ՌԱԿ): Դրանից հետո նրանց՝ սահմանադրական ազատության, անհատական նախաձեռնության և սեփականատիրության գաղափարներն անփոփոխ մնացին⁴:

Մինչև 1945 թ. Իրանում պաշտոնապես ձևավորված ՌԱԿ գոյություն չունէր, նրա կողմնակիցներն այստեղ հարել են Հայ բարեգործական ընդհանուր միության մասնաճյուղին⁵: ՌԱԿ-ի Թավրիզի վարչությունը կուսակցության կենտրոնական վարչությանն ուղղած՝ 1931 թ. հունվարի 30-ի գրությամբ հաղորդում է կուսակցականների ճշգրիտ թիվը՝ 16 և տեղեկացնում վարչության հինգ անդամ ունենալու մասին⁶:

1931 թ. փետրվարի 19-ին Թավրիզում հրապարակված ՌԱԿ-ի ծրագրում հիմնական գաղափարներ էին սահմանվում.

- ա) ազգի անհատականությունը և նրա շահերի ու իրավունքների պաշտպանության ձգտումը,
- բ) ազատականությունը, որի ներքո հարկ է հասկանալ ֆիզիկական, մտավոր և բարոյական կարողություններն ազատորեն կիրառելու իրավունքները, հայրենիքի քաղաքական, տնտեսական պայմանների բարելավմանն ուղղված նոր և առաջադիմական գաղափարներ որդեգրելու պատրաստականությունը,
- գ) քաղաքական, տնտեսական և հասարակական բարեփոխումները:

Ելնելով վերոհիշյալ գաղափարներից՝ ՌԱԿ-ն Իրանում խթանելու էր պետական և ազգային կյանքի բոլոր բնագավառների առաջընթացը: Այն իրանահայ իրականության մեջ հետապնդելու էր հետևյալ նպատակները.

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 31, թ. 10:

² 1906 թ. արմենականները, միավորվելով «Վերակազմյալ հնչակյանների» հետ, կազմեցին «Սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը»:

³ Այդ լիբերալ կուսակցությունը հիմնել էին հայ կադետները 1917 թ. ապրիլի 11-ին Թիֆլիսում: 1921 թ. Խորհրդային Հայաստանում տեղի ունեցած փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Հայ ժողովրդական կուսակցության ղեկավարները հեռացան երկրից:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 3, գ. 422, թ. 1:

⁵ Տե՛ս **Բաղդասարյան Էդ.**, նշվ. աշխ., հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 81:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 3, գ. 362, թ. 3-4:

- ա) պահպանել հայկական ազգային և հասարակական բոլոր հիմնարկների առանձնաշնորհումները, նպաստել իրանահայության տնտեսական կյանքի բարելավմանն ու մշակութային առաջընթացին,
- բ) ամեն կերպ նպաստել իրանահայ համայնքի ֆիզիկական և տնտեսական զարգացմանը, հայկական մշակույթի պահպանմանն ու վերելքին,
- գ) այդ նպատակներն իրագործելու համար ՌԱԿ-ը ձգտելու էր բոլոր ազգային հաստատություններում և հիմնարկներում ունենալ դիրք և ազդեցություն,
- դ) կրթական և այլ հիմնարկները դարձնել բոլոր խավերի օժանդակության և համակրության առարկա, հոգալ նրանց տնտեսական կարիքները, բարենորոգել և արդիականացնել դպրոցական ծրագրերը. պարսկերենը, Իրանի պատմությունը և գրականությունը դարձնել հիմնական առարկաներից՝ նպատակ ունենալով նոր սերնդի մեջ արմատավորել ազնվության և հայրենասիրության զգացողությունները և դարձնել նրան հանրօգուտ իրանցի,
- ե) զարկ տալ սպորտի, թատերական, երաժշտական, հրատարակչական և այլ բնագավառների զարգացմանը և ամեն կերպ նպաստել իրանահայերի բարոյական և մտավոր մակարդակի բարձրացմանը,
- զ) ձգտել իրանահայ համայնքից լավագույն ներկայացուցիչներ ունենալ Իրանական խորհրդարանում՝ մեջլիսում, և այլ պետական հիմնարկներում՝ աջակցելով այդ ներկայացուցիչների գործունեությանը՝ հանուն Իրանի առաջադիմության և իրանցիների բարօրության,
- է) կազմակերպական հարցերում ղեկավարվել ՌԱԿ-ի հիմնական կանոնադրքով՝ հրատարակված 1930 թ. Փարիզում¹:

Փարիզում հաստատված կուսակցական գործիչ Արտակ Դարբինյանին ուղղված ՌԱԿ-ի Թավրիզի վարչության 1933 թ. փետրվարի 9-ի գրությունը հայտնի է դարձնում կուսակցության անդամների թվի աստիճանաբար նվազման, անձնական խնդիրներին շաղախված կուսակցական գործերի և վեճերի ամբողջ ընթացքը²:

ՌԱԿ-ը Իրանում կազմակերպորեն պաշտոնապես հիմնվել է 1945 թ. ամռանը, երբ Եգիպտոսից կուսակցության ականավոր գործիչներ Էոժեն Փափազյանը (1887-1963)³, որն անգլիասեր էր, Հակոբ Արամյանը (1908-1955)⁴, Հունաստանից Հայկ Վարվառյանը⁵ Էջմիածնից վերադառնալիս (այնտեղ էին

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 130, թ. 10-11 շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 133, թ. 10 շրջ.:

³ Այդ ժանակաշրջանում նա ՌԱԿ-ի կենտրոնական վարչության նախագահն էր:

⁴ Գրող, խմբագիր Հակոբ Արամյանը 1945-1947 թթ. խմբագրել է Կահիրեում լույս տեսնող «Արև» օրաթերթը՝ ՌԱԿ-ի Եգիպտոսի շրջանակի պաշտոնաթերթը:

⁵ Նա աշխատակցել է Աթենքի «Նոր կյանք» օրաթերթին:

մեկնել պատվիրակի կարգավիճակով՝ մասնակցելու 1945 թ. հունիսի վերջին կայանալիք կաթողիկոսի ընտրության համահայկական ժողովին) աշխույժ ձեռնամուխ եղան այդ կուսակցության կազմակերպմանը՝ անշուշտ ոչ առանց անգլիացիների գիտության: Այդ կուսակցությունը ստեղծվել էր ժողովրդական զանգվածների վրա մեծ ազդեցություն ունեցող Ժողովրդական կուսակցության հայկական բաժանմունքին հակադրվելու նպատակով: ՌԱԿ-ն իր շարքերում ուներ մի քանի տասնյակ մարդ: Կուսակցության անդամները հիմնականում ունևոր մարդիկ էին, որոնց մի մասն անգլիացիների հետ կապի մեջ էր կասկածվում: Մի քանի երևելի ռամկավարներ սերտորեն կապված էին իրանցիների հետ¹:

1945 թ. ՌԱԿ-ի Թեհրանի մասնաճյուղը փոքրաթիվ էր, ուներ 45-50 հայ հարուստ անդամներ: Նրանք կուսակցությունը համարում էին ժողովրդավարական և պաշտոնապես հայտարարում, որ պատրաստ են աջակցել Խորհրդային Միության օգտին անցկացվող բոլոր միջոցառումներին²:

Астхик Акопян – Деятельность армянских партий в Иране в 1921-1945 гг.

С конца XIX века в армянской общине Ирана общественно-политическая жизнь активизировалась, на политической арене появились армянские партии. Местные комитеты Армянской революционной федерации были основаны сначала в Атрпатакане (Тавриз, Маку, Салмаст, Хой, Урмия, Карадаг), затем в Гилане (Энзели, Рашт, Астара), Мазандаране, затем – в Тегеране, Нор-Джуге, Мараге, Амадане, Газвине и др. В Тавризе, Раште, Тегеране и других местах появились комитеты Социал-демократической партии Гнчакян. Рамкаварским либералам, которые были представителями состоятельных западноармянских слоев, не удалось занять устойчивые позиции среди иранских армян. В данной статье мы проанализировали деятельность трех армянских партий в Иране в 1921-1945 гг. и их роль в общественно-политической жизни армянской общины.

Astghik Hakobyan – Activities of Armenian Parties in Iran from 1921 to 1945

From the end of the nineteenth century the social-political life of the Iranian-Armenian community began to flourish, and several Armenian parties emerged. The local committees of the Armenian Revolutionary Federation - Dashnaktsutyun were first established in Atrpatakan (Tabriz, Maku, Salmast, Khoy, Urmia, Gharadagh), later in Gilan (Enzeli, Rasht, Astara), Mazandaran, Tehran, New Jugha, Maragha, Hamadan, Qazvin and elsewhere. Committees of Social-Democratic Hunchakyan Party emerged in Tabriz, Rasht, Tehran and other places. Ramkavar Liberals, being the representatives of the Western Armenian rich class, were unable to occupy strong positions among Iranian-Armenians. In this article we have analyzed the activities of three Armenian parties in Iran and their role in the social and political life of the Armenian community during the period between 1921-1945.

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 91, թ. 1:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 118, թ. 27-28: